

ВИРГИНСКАТА ГРАМОТА НА ЦАР КОНСТАНТИН ТИХ-АСЕН (1257 – 1277) И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПРЕСТОЛОНАСЛЕДИЕТО В ДЪРЖАВНОПОЛИТИЧЕСКАТА ИДЕОЛОГИЯ НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Иван Лазаров

По една или друга причина съвременната медиевистика разполага с твърде ограничен брой достоверни източници за наследяването на властта през XIII – XIV век. Обикновено се смята, че във Второто царство била възприета византийската политикоидеологическа доктрина, но тази констатация едва ли е достатъчна за изясняване на конкретни частнонаучни проблеми. Повече от очевидно е, че при възстановяването на държавата братята Петър, Асен и Калоян заемали българския престол не по силата на наследственото право, а се издигнали до върховната власт благодарение на личните си качества, военните си добродетели и стечението на историческите обстоятелства. Византийските автори, съвременници на събитията, ги определят като бунтовници, смутители на реда, разрушители на божествената йерархия¹. Извоюването на политически суверенитет предизвиква идеологическа криза не само в империята, но и в българското общество. Хората, независимо към каква социална група принадлежат, били свидетели и участници в процеси, които излизали извън техните представи за сакралност и легитимност². Затова колебанието и нежеланието им да се включват в такива дела е лесно обяснимо. Редом с това възниквали съмнения в божествените основания на братята да заемат престола.

Разгорели се ожесточени борби в Асеновия род за овладяване на царския трон. Асен и Калоян били убити от свои племенници – Иванко и Борил. Болярската опозиция срещу Борил пък била оглавена от собствения му брат – севастократор Стрез. Бориловият братовчед деспот Алексей Слав не само претендирал за престола, но и откъснал за дълги години част от държавата и управлявал като самостоятелен владетел.

Същевременно от болярските среди възникнало мощно движение срещу самия Асенов род. Пръв бил Добромир Хриз, който виждал в борбата срещу Византия не толкова средство за политически суверенитет на България, колкото начин за удовлетворяване на собствените амбиции³. Тази борба вървяла на приливи и отливи, но според нас тя била далеч по-опасна за целостта на държавата от вътрешнодинастичните разпри. В крайна сметка през 50-те години на XIII век политическите заговори и убийства били заместени (за жалост) от граждански войни и междуособици, които в крайна сметка довели до прекратяване на Асеновата династия по мъжка линия⁴.

Предвид направените наблюдения ние можем да предпологаме, но не можем да знаем със сигурност, че по време на описаните събития държавнополитическата идеология се променяла. Независимо дали промените идвали интуитивно, или били плод на обмислена концепция, независимо дали били дело на отделна личност, или възниквали в сферата на политическото съзнание на определени социални групи, такива промени имало. За тях обаче можем да съдим косвено. В този аспект недооценена се оказва Виргинската грамота, издадена от цар Константин Тих-Асен, която според нас може да хвърли допълнителна светлина върху престолонаследieto и легитимацията на властта.

Златопечатната грамота на българския цар Константин Тих-Асен (1257 – 1277), дадена на манастира “Свети Георги Бързи” на Виргино бърдо край град Скопие, привлича отдавна вниманието на изследвачите⁵. Още в началото на нашия век Георги Баласчев отхвърли решително нейната автентичност⁶. В същия дух е мнението на П. Мутафчиев⁷. П. Петров смята, че грамотата има за основа реално съществувала грамота, но иначе като цяло я смята за препис от грамота на Стефан Урош II Милутин от 1300 г.⁸ Михаил Андреев също не приема, че Виргинският хрисовул е оригинален⁹.

Друга група учени – Г. А. Ильинский, Й. Иванов, Св. Снегаров, Р. Груич, Ив. Дуйчев, Л. Горина – се изказаха убедително в полза на автентичността на грамотата и съдържащите се в нея сведения¹⁰. Д. Ангелов пък зае компромисна позиция – според него данните от грамотата могат да се използват като пълноценно историческо градиво въпреки съмненията в неподправеността на Виргинската грамота¹¹.

В следващите редове няма да се занимаваме изцяло и подробно с водената дискусия, но ще използваме само една част от грамотата в два аспекта: уточняване на датировката и автентичността; използване на същите данни за изясняване на промените в държавнополитическата идеология по времето на цар Константин Тих-Асен, и по-специално – въвеждане на определен ред за наследяване на царския трон.

Става дума за част от нерушимото постановление, в което е записано: „... **ТЯ ЕСА МЛН ЦРЬ МН ПРѢДЯ ПОДАРОКАИИЕМЪ СЕГО ХРИСОВЕДЛА ДОНДЕЖЕ ОУМЕ ХЕО НА ЗЕМЛН СЛАНТ СЕ.Н ПО СЪМРЪТН ЦРЬ МН. КОГО БЪ ИЗКОАНТ ПОСТАВЕНТ НА ПРѢСТАЛЬ ЦРЬ МН. НАН КТО ЛГЕ(О) БЖДЕТ СЪТ. СЖРОДНИКЪ ЦРЯ МН. МОЛ НЕ РАЗОРНТ НИ ПОПРЯТН СЕГО ХРИСОВЕДЛА...**”¹².

(... Тези всички милости предаде царството ми с дарението на този хрисовул, докато името Христово се слави на земята и след смъртта на царството ми, когото Бог пожелае да сложи на престола на царството ми, или някого от сродниците на царството ми, воля да не нарушава, нито да потъпква този хрисовул...)

1. ДАТИРОВКА И АВТЕНТИЧНОСТ НА ВИРГИНСКАТА ГРАМОТА

Сръбският учен Р. Груич на два пъти предложи две различни датировки. Той се базира на предполагаемото време, през което Константин Тих-Асен е могъл да владее Македония, респективно – Скопска област. Отначало сръбският учен предположи, че Македония е била в българските държавни граници около 1258 г. – малко и преди смъртта на Константиновия тъст Теодор П. Ласкарис. Константин подобрил отношенията с Никея и за да може да се противопостави на Мицо, сродявайки се също с Асеневата династия, бил оженен за дъщерята на Теодор, която по женска линия е внучка на цар Иван Асен II¹³. Няколко години по-късно Груич изостави тази датировка и на основата на Пахимеровия разказ за пратеничеството на константинополския патриарх Йосиф (1268 – 1275) до крал Стефан Урош I Милутин предположи, че Скопска област била завладяна от Константин през 1265 г., когато била издадена и грамотата на манастира “Свети Георги Бързи”¹⁴.

Независимо от някои справедливи забележки на П. Петров въпросът кой е владял Македония през 50-те – 60-те години на XIII век, остава открит. Според нас издаването на хрисовула не може да

бъде свързано пряко с политическото господство над Македония. Известни са множество случаи, когато балкански владетели даряват с хрисовули манастири, които не влизат в държавите им. Такъв е случаят с т. нар. Зографска грамота на цар Иван-Александър, който измолил селото Хантак от император Йоан V Палеолог и го подарил на българския атонски Заграфски манастир¹⁵.

В цитирания откъс от Виргинския хрисовул се съдържа пряко указание за приблизителна датировка – редът на наследяване е указан в съответствие с действителното положение на царското семейство – “когото бог пожелае да сложи на престола на царството” или – “някаго от сродниците на царството”. И в двата случая не се споменава за син на Константин, който може да наследи трона. При това ние знаем, че той имал син на име Михаил, роден от брака му с Мария Палеологина, племенница на Михаил VIII Палеолог¹⁶. Константиновият син се споменава на два пъти в българските извори от това време. В приписка от т. нар. Търновско евангелие от 1271/1273 г. той е записан редом с баща си като владетел на българите¹⁷. В друга приписка от 1276/1277 г. Михаил е поставен редом с царствените си родители Константин и Мария. Нещо повече, в нея той е наречен “Багренороден”, вероятно противопоставен на претенциите на деспот Яков Светослав, така се подчертавало предимството на Михаил пред деспота по рождение¹⁸.

Щом като в грамотата Михаил не е упоменат, следователно тя е издадена преди неговото раждане – т. е. преди 1269/1270 г.

Тази датировка съвпада с предположенията на Р. Груич, но по-вероятно ни се струва, че грамотата е издадена между 1265 и 1269/1279 г. В периода между 1256 – 1263 г. в България се водят ожесточени граждански войни. През лятото на 1256 г. българският цар Михаил II Асен, последният жив син на цар Иван Асен II, бил убит от своя братовчед Калиман (Коломон), син на севастократор Александър. Убиецът безуспешно се опитал да се закрепи на търновския престол. След скоропостижната му смърт в страната се очертали две болярски групировки, които открито и безкомпромисно се вцепкали в борба за трона. От едната страна бил боляринът Мицо, зет на цар Иван Асен II. Вероятно бил подкрепян от тъста на убития цар – Ростислав Михайлович. Мицо успял да завладее столицата, дори сякъл свои монети¹⁹.

Другата групировка била оглавена вероятно от скопския боля-

рин Константин Тих, който се намирал в роднински връзки с Неманичите²⁰. Той бил подкрепен от по-голямата част от болярството. Мицо напуснал Търново и се установил във Велики Преслав. Константин спечелил подкрепата на Никея (след 1261 г. Византия) и освен това бил оженен за внучка на цар Иван Асен II. Така той не само се изравнил с Мицо по отношение на легитимност в претенциите към трона, но и придобил второто име Асен. Между 1257 и 1263 г. се водела ожесточена борба с Мицо, която завършила в полза на Константин. Мицо избягал във Византия, купувайки почетно място във византийската дворцова йерархия за себе си и за сина си, като предал на Михаил VIII градовете Месемврия и Анхиало с прилежащите им области²¹.

Междувременно отношенията на Константин с Никея се влошили. Това станало след месец декември 1259 г., когато Михаил VIII се обявил за император и по-късно ослепил малолетния император Йоан IV Ласкарис, брат на българската царица Ирина. Апогеят на личната вражда между Константин и Михаил бил през 1265 г., когато императорът едва се спасил от плен при една българско-татарска акция в Тракия²².

След 1265 г. настъпило временно спокойствие в страната. Така се създава възможност за стопански просперитет, фиксиран по косвен път с многобройни нумизматични находки. Отсечените монети говорят за стопанско оживление и стабилност на царската институция²³. Поради тази причина ние смятаме, че грамотата е издадена между 1265 и 1269/1270 г., без да се ангажираме с посочване на точна година.

Откъсът, който приведохме по-горе, може да се използва при установяване автентичността на Виргинската грамота. Най-сериозният аргумент, който се използва, за да се докаже, че грамотата на Стефан Урош II Милутин е първообраз на Виргинската, е различният брой села, които се изброяват като дарени на манастира²⁴. Това разминаване не може да бъде сигурно доказателство, тъй като вариации са възможни не само когато Милутиновата грамота е първообраз, а Виргинската – препис, но и в обратния случай – когато Константиновият хрисовул е в основата на по-късната Милутинова грамота. Пък и не може да се твърди със сигурност, че владенията на манастира се разширявали непрекъснато – практиката показва, че на Балканите секуларизацията на църковни и манастирски имоти не е изключение.

Аналогичният откъс от Милутиновата грамота от 1300 година е показателен в много отношения: „... И ПО СМЪРТН КРАЛІЄСТЕЯ МН КОГО БОГЪ ИЗКОЛНѢ И ПОСТАЯНѢ ІЕГО НА СТОЛѢ КРАЛІЄСТЕЯ МН, НАН СИНЪ КРАЛЫЄСТЕЯ МН НАН ОЗНОГѢ, НАН КТО ГОДѢ ОТЬ СОЗРОДНИКѢ КРАЛІЄСТЕЯ МН...“²⁵.

(“... И след смъртта на кралството ми, когато Бог благоизволи и постави на престола на кралството ми, или син на кралството ми, или внук, или някого от сродниците на кралството ми...”)

Разликата между двата текста е очебийна. Двете грамоти следват различни линии на наследяване. Ако Виргинската беше съставена по Милутиновата грамота, не става ясно защо преписвачът е променил съответния текст? При това, ако се премине към тезата, че Виргинската грамота е създадена по-късно, най-рано през първото десетилетие на XIV век, как ще се обясни фактът, че монасите в манастира знаели съвсем точно семейното положение на Константин, който управлявал поне 50-60 години по-рано? Защо е необходимо да се променя линията на наследственост, така както е фиксирана от Стефан Милутин, при условие че тя е естествена – син, внук, сродник?

Много по-вероятно и възможно е второто допускане – Виргинската грамота е оригиналът! Този хрисовул е издаден от царя по молба на монасите при посещение в “Долната земя”! В царската канцелария много ясно и точно фиксират линията на наследяване в грамотата. По-късно, през 1300 г., когато се препотвърждава направеното дарение, тази част от неотменимото разпореждане е променена в съответствие с действителното семейно положение на Стефан Урош II Милутин.

2. ПРЕСТОЛОНАСЛЕДИЕТО ВЪВ ВИРГИНСКАТА ГРАМОТА

Цитираният откъс от неотменимото разпореждане във Виргинската грамота представлява интерес при сравняване с други подобни откъси от български и сръбски грамоти.

В Мрачката грамота на цар Иван-Александър (1331 – 1371) от 1347 г. се чете: “... И ДОНЪДЕЖЕ СЛНЦЕ НА ЗЕМА СІАЕТЪ. И ДОНЪДЕЖЕ Е ЖІЕОТ ЦРЕЯ МН. ЫЪ, И ПО СЪМЪРТН ЦАРЕЯ МН ХТО БОГДЕТ НАСЛѢДНИКѢ ЦРЕЗ МН. НАН ТЪ БЪЗЛЮБЕННЫ ДѢТЕН ЦРЕЯ МН. НАН ТЪ СЪРОДНИКѢ ЦРЕЯ МН. НАН ННЪ КОГО БЪТЪ ТЪБЕРЕТ. И ПОСАДНѢ НА ПРѢСТОЛѢ ЦАРЕЯ МН. КТО ЛНЕО ТЪ ПРЯКОСІАЕННЫ ХРИСТІАНЪ.”²⁶

(“И докато слънцето над земята сияе, и докато живее царството ми, или от възлюбените деца на царството ми, или когото друго Бог избере и постави на престола на царството ми – някой от православните християни...”)

В Рилската грамота на цар Иван Шишман (1371 – 1395) от 1378 г. се чете: “... **СЪБЯЧЕ ЖЕ Н ПО СМЪРЪТН ЦРТЕЯ МН ТОГО ИЗКОЛНЪ ГЪ БЪ ЦРЬ БЪЧНЪН Н ПОСАДНЪ НА ПРЪСТОЛЪ МОЕМЪ. НАН ПРЪЕЪЗЛЮБЛЕНЪН СЪН ЦРТЕЯ МН. НАН ѠБРАТЕН Н СЪРОДННЪ ЦРТЕЯ МН...**”²⁷.

(“Обаче и след смъртта на моето царство, когото Господ Бог, вечният цар, благоизволи и постави на моя престол – било превъзлюбления син на моето царство, или от братята и сродниците на моето царство...”)

В грамота на крал Стефан Драгутин за Хилендарския манастир на Атонската Света гора, отнасяна от изследвачите към периода 1276 – 1281 година, е записано: “... **АШТЕ КОГА БОГ ИЗКОЛН БЪТН ГОСПОДННА СРЪБСКОН ЗЕМАН, НАН СЫНА КРАЛЪКЕСТЕЯ МЫ НАН БЪНОЖКА...**”²⁸.

(“... Също когото Бог благоизволи да бъде господар на сръбската земя, или синът на кралството ми, или внукът...”)

В грамота за същия манастир, издадена от крал Стефан Урош II Милутин през 1300 година, се чете: “... **ДА НЖЕ ДАСТЬ БОГЪ ГОСПОДЪСТВОЕЯТИ ПО КРАЛЪКЕСТЕЪ МН, НАН СЫНЪ КРАЛЪКЕСТЕЯ МН, НАН СОБРОДЪННЪ КРАЛЪКЕСТЕЯ МН, НАН НЪКТО С НННЪ СТРАНЪ...**”²⁹.

(“... И когото даде Бог да господства в кралството ми, или син на кралството ми, или сродник на кралството ми, или който и да е...”)

Както се вижда от приведените примери, в грамотите на царете Иван-Александър и Иван Шишман, на кралете Стефан Драгутин и Стефан Милутин се спазва определен порядък при изброяване на евентуалните наследници на престола. Линията на наследяване е низходяща. В четирите цитирани грамоти на първо място като наследник на престола се посочва синът на царя (краля). Трябва да се отбележи, че използваната лексика не е еднаква. В Мрачката грамота са споменати “възлюбените деца на царството ми”. Ние имаме пълно основание да смятаме, че в случая се визират само мъжките наследници, тъй като византийската концепция за природата и на-

следяването на властта, възприета в България и Сърбия, изключва предаване на престола по пряка женска линия, т. е. при наличие на синове и дъщери или само на дъщери властта се предава само по мъжката линия, макар и от по-ниска степен.

В Рилската грамота пък на първо място е поставен “превъзлюбеният син на моето царство”. Независимо от тълкуването на използвания епитет, за нас е важен фактът, че синът се посочва като първостепенен престолонаследник³⁰.

В сръбските грамоти фигурира и “внукът” като следваща, втора степен на предаване на властта. В българските грамоти липсва изричното упоменаване на “внук”, но това се дължи според нас на това, че към годината на издаване на грамотите Иван Александър и Иван Шишман просто не са имали внуци! Освен това продължението на наследствената линия от син към внук (на царстващия владетел) не е нищо друго, освен същата синовна линия на престолонаследие.

В Рилската грамота на цар Иван Шишман като втора по значимост е посочена наследствената линия “братя – сродници”. Нямаме достатъчно данни да установим точно как върви степенуването, но много вероятно изглежда, братята, подредени по старшинство, да са имали право на престола при липса на преки мъжки наследници. Практиката показва, че такива случаи не са изключение във Византия, България и Сърбия.

Останалите сродници също имали шанс да застанат начело на държавата, но как точно били подредени (в теоретичен план), не може да се установи. Според нас вероятно била следвана църковната линия на родственост, каквато била обичайната обществена практика. Освен това текстовете на българските и Милутиновите грамоти дават основание да се мисли, че братята просто са първи сред сродниците като наследници на престола, затова са отделени от останалите.

Трета линия на наследяване се вижда в израза “когото Господ Бог избере и постави на престола на царството ми – някой от православните християни”. Тълкуването може да бъде само едно – при определени обстоятелства се предвиждал избор на владетел!

В Мрачката грамота тази юридическа възможност е предвидена веднага след “децата”, т. е. синовете, на владетеля. В Милутиновата грамота за Хилендарския манастир възможността за избор

е посочена след “сина” и “внука” на владетеля. По всичко личи, че в държавно-политическата идеология било предвидено и обстоятелството, при което владетелят можел да бъде издигнат чрез избор, при условие че липсва пряк наследник на трона.

И така линията на наследяване съгласно цитираните грамоти може да бъде схематично представена по следния начин:

ЦАР

1. СИН (СИНОВЕ, ДЕЦА)
2. ВНУК
3. БРАТ (БРАТЯ, СРОДНИЦИ)
4. ИЗБОР НА ВЛАДЕТЕЛ

Във Виргинската грамота обаче нещата са по-различни. В цитирания по-горе откъс е записано: “... Докато името Христово се слави на земята и след смъртта на царството ми, когото Бог пожелае да сложи на престола на царството ми, или някого от сродниците на царството ми...”

Следователно линията на наследяване е по-различна от всички останали случаи. Константин Асен посочва, че след него престолът може да бъде поет от някой, който е предпочетен пред останалите чрез избор. Едва след това, но в какъв случай, не е ясно, тронът може да бъде зает от сродник на владетеля. Струва ни се обаче, че тази възможност е по-скоро хипотетична, отколкото реална. Защо при Константин се дава предпочитание на избора? Случайна ли е тази разлика? Струва ни се, че отговорите на тези въпроси се крият в обстоятелствата, при които Константин дошъл на власт.

Георги Акрополит отбелязва, че след убийството на Калиман II “... българският престол останал без законен наследник, първенците се събрали на съвет и решили да приемат да ги управлява Константин, синът на Тих. Но за да му стане властта подходяща и за да изглежда, че царува според наследственото право, изпратиха посолство при император Теодор, за да даде голямата си дъщеря, която се наричаше Ирина, за съпруга на Тиховия син Константин и да се омъжи за него законно, понеже била внучка на предишния български цар Иван Асен и подходжала за подобно властвуване...”³¹.

За същите събития Г. Пахимер пише: “... Случваше се (боляринът Мицо – б. м. И. Л.) да раздразни и много български велможи и да се натъкне на големи неприятности. Защото, завиждайки му, те минаха на страната на Константин, който по произход беше напо-

ловина сърбин. Но тъй като той нямаше от своя род право на властта, понеже не беше роднина на Асен, той взе за съпруга неговата внучка, която му бе изпратена от Йоан, и така получи същото право като Мицо на Асеновото царство...³².

Двамата летописци са единодушни в основното – Константин Тих е нямал право по род да заеме българския престол. Разказът на Георги Акрополит е по-точен и конкретен, което е напълно разбираемо – той бил в Търново през зимата на 1259/1260 година, имал сведения от първа ръка, вероятно официалната версия на царския двор, познавал кухнята на дипломатическите връзки между България и Никея. Поради това ние смятаме, че можем да му се доверим, когато твърди, че “първенците се събрали на съвет и решили да ги управлява Константин, синът на Тих...”.

Същите обстоятелства са предадени и от Георги Пахимер, но неговият разказ е много по-общ и неясен, поне в онази част, в която се твърди, че болярите преминали на страната на Константин, защото завиждали на Мицо. Това е другата гледна точка по заемането на престола от Константин, изразена от сина на Мицо Йоан Асен, от когото вероятно летописецът черпел сведения.

И така, изразените две мнения на Акрополит и Пахимер всъщност изразяват двете противопоставящи се тенденции в българската държавнополитическа идеология относно наследяването на върховната власт при отсъствието на пряк наследник от мъжки пол.

Мицо получил властта благодарение на брака си с дъщерята на покойния цар Иван Асен II. Това обаче не било възприето спокойно от една значителна част от българските първенци. Затова те избрали владетел, противопоставяйки го на този, който имал престола благодарение единствено на роднинството си по сребрена, женска линия, с Асеновци. Мисля, че не е пресилено да се твърди, че тази стъпка представлява своеобразна “революция” в държавнополитическата идеология на България през средновековието.

Едва след избора болярите, които подкрепяли Константин, легитимирали избора си, като го сродили с Асеновци, и така избраникът получил същото право като Мицо.

Изборът на Константин не бил предизвикан от завист спрямо Мицо, както твърди Пахимер. Действията на болярството били обусловени от липсата на какъвто и да е мъжки наследник на престола, което се случвало за първи път сред възстановяване на държа-

вата в края на XII век. При тази ситуация е разбираемо защо възникнали и се сблъскали два подхода за разрешаване на династичната криза. От последвалите събития проличава, че вариантът “избор на владетел” имал повече и по-силни привърженици от варианта “наследяване по сребрена, женска линия”. Ролята на болярството при разрешаване на сложния казус била решаваща. Мицо бил принуден на бяга във Византия след неколкогодишни граждански войни, а Константин се утвърдил на престола благодарение подкрепата на болярството. Точно това обстоятелство според нас е отразено във Виргинската грамота. Понеже Константин все още не е имал син към момента на издаване на хрисовула, там е записано, че болярски избраник може да бъде притежател на скиптъра на царството. Този е смисълът на думите “когото Бог пожелае да постави на престола на царството ми” и затова те са поставени на първо място в отличие от всички останали цитирани грамоти. Явно е, че около 1256/1257 година могъщите болярски фамилии са започнали да диктуват условията около избирането на владетеля. Може би всичко е било записано в специален документ, който не е достигнал до наши дни. Нещо подобно се случило в Унгария през 1220 г., когато крал Андрей II издал т. нар. “Златна була”, с която се узаконявало правото на магнатите да се произнасят за съдбата на трона.

Изборът на Константин и определянето на точни правила за избор на владетел при липса на мъжки наследник създали прецедент, който отворил пътя на много лични амбиции към престола. Същевременно обаче регламентирането на такава ситуация позволило десетилетия по-късно, през 1323 г., синът на видинския деспот Срацимир – Михаил, да бъде избран за български владетел без каквито и да било сътресения³³.

БЕЛЕЖКИ

¹ Лазаров, Ив., Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България XII – XIV в. В. Търново, 1993, с. 6–17 (Михаил Хониат, Никита Хониат, Йоан Сиропулос, Григорий Антиох, Сергей Колива, Георги Торник).

² Поради тази причина Петър, Асен и Калоян прибегнали до редица сакрализационни ритуали – освещаването на църквата “Свети Димитър” в

Търново, триумф с пленените тъмносини кесарски одежди, ежегодното отбелязване на българската победа в Тревненския проход, пренасяне мощите на знаменити светци и пр.

³ За Добромир Хриз виж **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов**. Кой кой е в средновековна България. С., Просвета, 1994, с. 93–94.

⁴ **Лазаров, Ив.** Политическата криза в България в периода 1241 – 1277 г. В. Търново, 1987 г. (Кандидатска дисертация, машинопис); Междусобици в България през 1256 – 1257 г. – ВИСБ, 1984, № 1, с. 145–155.

⁵ Публикувана изцяло от **Ильинский, Г. А.** Грамоты болгарских царей. М., 1911 (London, 1970), с. 14–17; **Иванов, Й.** Български старини из Македония. С., 1970, с. 578–587; превод и коментар у **Дуйчев, Ив.** Из старата българска книжнина, II, С., 1944, с. 55–63, 338–351.

⁶ **Баласчев, Г.** Същински ли е хрисовулът на цар Константин Тиха (1258 – 1277). Милано, 1911, № 5–6, с. 178–187.

⁷ **Мутафчиев, П.** История на българския народ, II, с. 140.

⁸ **Петров, П.** Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения. – ГСУ, ФИФ, 51, кн. 2 (за 1957 г.), С., 1958, с. 169–254.

⁹ **Андреев, М.** Ватопедската грамота, с. 39, бел. 30, 112.

¹⁰ **Ильинский, Г. А.** Рецензия за статията на **Баласчев, Г.**, Същински ли е хрисовулът от цар Константин Тиха, Визентийски временник, XVIII, IV. СПб, с. 87–88; **Иванов, Й.**, БСМ, 578–581; **Снегаров, Ив.** Скопската епархия, Исторически очерк. – ГСУ, Богословски факултет, 15, С., 1938, с. 51–58; **Груић, В.** Када е Неманин унук по кери, бугарски цар Константин Тих могао владати у Скопско области? – Гласник Скопског Научног Друштва (ГСНД), 12, Скопље, 1936, с. 272–273; **Дуйчев, Ив.** СБК, II, с. 350–351; **Горина, Л.** К вопросу о подлинности Виргинской грамоты, Советское славяноведение, 1965, 5, с. 60–68.

¹¹ **Ангелов, Д.** Въпроси на феодализма в българските земи през XIII – XIV в. – ИПр, 1960, № 6, с. 62 сл.; Редакторски бележки към **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове, III, С., 1972, с. 650–651.

¹² БСМ, с. 586–587.

¹³ СБК, II, с. 350–351.

¹⁴ **Горина, Л.** К вопросу..., с. 60 сл.

¹⁵ БСМ, с. 587–589. На този факт обръща внимание и **Петров, П.** Към въпроса за автентичността, с. 241 и сл.

¹⁶ **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневци, I, № 24, 25; **Златарски, В.** История, 3, с. 476 сл.; **Петров, П.** Българо-византийските отношения през втората половина на XIII век, отразени в поемата на Мануил Фил “За подвизите на чутовния известен протостратор”. – ИИБИ, VI, 1956, с. 551 сл.

¹⁷ СБК, II, с. 65.

¹⁸ СБК, II, с 279–280, виж също **Андреев, Й.** За титула “багренородни”, с. 306 сл.

¹⁹ **Лазаров, Ив.** Междоусобици в България, с. 145 и цит. лит.; **Иванов, Й.** Монетосеченето на Константин Асен (1257–1277). – Нумизматика, 1974, № 4, с. 2 сл.; **Дочев, К.** Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен (1257–1277). – Нумизматика, 1982, № 2, с. 3 сл.

²⁰ Сравни различните мнения у **Ив. Добрев.** Към тълкуването на ктиторския надпис в Боянската църква. – ГСУ, ФСФ, XXI-1 (за 1979 г.), С., 1982, с. 129 сл.

²¹ ГИБИ, X, с. 167.

²² Пак там, с. 155–158.

²³ **Дочев, К.** Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен (1257–1277), с. 3 и цит. лит.

²⁴ **Петров, П.** Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота, с. 169 сл.

²⁵ **Новаковић, Ст.** Законски споменици српских држава средњега века, Београд. 1912, с. 621.

²⁶ БСМ, с. 593.

²⁷ Пак там, с. 599.

²⁸ **Новаковичћ, Ст.** Цит. съч., с. 388.

²⁹ Пак там, с. 392.

³⁰ Допускам, че по смисъл “превъзлюблен син” може да се приравни с “багренороден”.

³¹ ГИБИ, VIII, с. 205.

³² ГИБИ, X, с. 166–167.